

دیدگاه برخی از مستشرقان در جمع و تدوین قرآن پس از رحلت پیامبر (ص)

۱. گیتی گودرزی: دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. محمد شریفانی*: دانشیار، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده الهیات، تهران، ایران

۳. سیدعلی ربانی موسویان: گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: M.sharifani@atu.ac.ir

چکیده

استشراقی که علمای اسلامی در حوزه خاصی از تعریف جامع و عام آن مورد نظر دارند همان اسلام‌شناسی از دیدگاه غیرمسلمانان است. غرض اصلی از بررسی موضوع این مقاله که با رویکردی توصیفی تحلیلی و با استفاده از ابزار کتابخانه‌ای به کشف و بررسی مسئله پرداخته است، بیان وجوه اشتراک و افتراق آراء مستشرقان و علمای اسلامی در جمع و تدوین قرآن، پس از رحلت پیامبر است. در این مقاله پس از کاوش در منابع علمی دستاوردهای زیر حاصل شد: ۱- تحلیل آراء علماء و مستشرقان در بهینه‌سازی مفاهیم قرآن ۲- نادیده گرفتن آنچه مورخان درباره جمع قرآن تدوین و ثبت کرده‌اند از سوی مستشرقان ۳- برداشت‌های مغرضانه توسط معاندان قرآن که منجر به برداشت‌های متفاوت در خصوص جمع و تدوین قرآن شده است ۴- با در نظر گرفتن دلایل نقلی و عقلی، جمع و تدوین قرآن در عصر پیامبر (ص) صورت پذیرفته است. چهار موردی که در این مقاله ذکر گردید عبارتند از: دستاوردها، نوآوری و نتایج حاصل از کاوش.

کلیدواژگان: آراء مستشرقان، آراء علمای دین، جمع و تدوین قرآن، رحلت پیامبر (ص)، عصر پیامبر (ص)

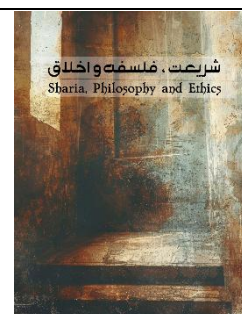
شیوه استناددهی: گودرزی، گیتی، شریفانی، محمد، و ربانی موسویان، سیدعلی. (۱۴۰۵). دیدگاه برخی از مستشرقان در جمع و تدوین قرآن پس از رحلت پیامبر (ص). *شریعت، فلسفه و اخلاق*، ۱۸(۱)، ۱۸-۱.

تاریخ ارسال: ۸ دی ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۸ فروردین ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۲۴ فروردین ۱۴۰۵

تاریخ چاپ: ۱ اردیبهشت ۱۴۰۵

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

The Views of Some Orientalists on the Compilation and Codification of the Qur'an after the Demise of the Prophet (PBUH)

1. Giti Goodarzi: PhD Student, Department of Quran and Hadith Sciences, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

2. Mohammad Sharifani*: Associate Professor, Allameh Tabatabaei University, Faculty of Theology, Tehran, Iran

3. Seyyed Ali Rabani Mousavian: Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

*Corresponding Author's Email: M.sharifani@atu.ac.ir

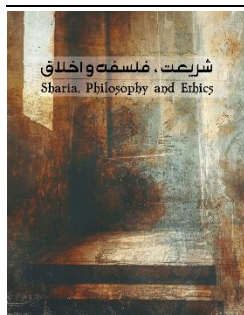
Abstract

Orientalism, as understood by Islamic scholars within its specific and general definitions, refers to the study of Islam from the perspective of non-Muslims. The primary purpose of examining the subject of this article—which adopts a descriptive-analytical approach and employs library-based research methods to explore and investigate the issue—is to elucidate the points of convergence and divergence between the views of Orientalists and Islamic scholars regarding the compilation and codification of the Qur'an after the demise of the Prophet (PBUH). Following an exploration of scholarly sources, the present study arrived at the following findings: (1) an analysis of the views of scholars and Orientalists concerning the optimization and conceptual clarification of Qur'anic notions; (2) the neglect by Orientalists of what historians have documented and recorded regarding the compilation of the Qur'an; (3) biased interpretations by opponents of the Qur'an that have led to divergent understandings of the process of Qur'anic compilation and codification; and (4) based on transmitted (naqlī) and rational ('aqlī) evidence, the compilation and codification of the Qur'an took place during the lifetime of the Prophet (PBUH). The four aspects addressed in this article are achievements, innovations, and the results derived from the investigation.

Keywords: *Orientalist views; views of religious scholars; compilation and codification of the Qur'an; demise of the Prophet (PBUH); Prophetic era (PBUH).*

How to cite: Goodarzi, G., Sharifani, M., & Rabani Mousavian, S. A. (2026). The Views of Some Orientalists on the Compilation and Codification of the Qur'an after the Demise of the Prophet (PBUH). *Sharia, Philosophy and Ethics*, 4(1), 1-18.

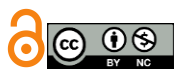

Submit Date: 29 December 2025

Revise Date: 07 April 2026

Accept Date: 13 April 2026

Publish Date: 21 April 2026

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The question of how and when the Qur'an was compiled and codified has long occupied a central place in Qur'anic studies, Islamic historiography, and orientalist scholarship. As the foundational religious and epistemic text of Islam, the Qur'an's historical integrity is inseparable from debates about authority, authenticity, and transmission. Within this context, Orientalism—understood in its specific sense as the study of Islam by non-Muslim scholars—has produced a wide spectrum of interpretations regarding the collection of the Qur'an, often diverging sharply from the positions of Muslim exegetes, jurists, and theologians. Some orientalist approaches have been shaped by historical-critical methods, while others have been influenced by presuppositions rooted in theological polemics, political agendas, or comparative scriptural studies. This extended abstract synthesizes the article's analytical comparison of these perspectives, focusing on the points of convergence and divergence between Islamic scholars and Orientalists concerning the compilation and codification of the Qur'an, particularly in relation to whether this process occurred during the lifetime of the Prophet Muhammad or only after his demise. Drawing on classical Sunni and Shi'i sources, Qur'anic evidence, rational arguments, and modern Western scholarship, the study situates the debate within a broader intellectual history and frames it as a methodological problem rather than a merely historical disagreement (1).

A substantial part of the discussion is devoted to clarifying the concept of "compilation" (jam') itself, which has been used in Qur'anic sciences in more than one sense. Muslim scholars have distinguished between the preservation of the Qur'an through memorization and oral transmission, and its written compilation in an ordered, codified form. The article emphasizes that much confusion in orientalist literature arises from conflating these meanings or privileging later historical reports without sufficient critical scrutiny. By examining Qur'anic verses that explicitly employ terms such as "book" (kitāb) and "sūrah," alongside reports of prophetic instructions regarding the placement of verses within specific chapters, the study argues that the Qur'an already possessed a recognizable structural unity during the Prophetic era. Classical scholars, including prominent Shi'i authorities, stressed the intense concern of the Prophet and early Muslims for preserving the Qur'anic text through both memorization and writing, appointing scribes of revelation and supervising the arrangement of verses. These arguments are reinforced by rational considerations concerning the improbability that such a foundational text would be left without systematic compilation until after the Prophet's death (2, 5, 6).

The article further analyzes historical and narrational evidence that supports compilation during the Prophet's lifetime. Reports concerning the existence of multiple personal codices (maṣāḥif) among the Companions, the practice of completing full recitations (khatm) of the Qur'an, and the widespread recognition of named sūrahs before the Prophet's demise are treated as cumulative indicators of an already structured text. Particular attention is given to the famous ḥadīth al-Thaqalayn, in which the Prophet refers to the Qur'an explicitly as "the Book of God," a designation that presupposes more than scattered written fragments or purely oral transmission. The article also addresses claims that Qur'anic verses were recorded only on disparate materials such as bones, leaves, or stones, arguing that while such materials were used, they do not negate the existence of an overarching compiled corpus. Methodologically, the study underscores that many post-Prophetic reports describing compilation under later caliphs are internally contradictory and therefore, according to principles of Islamic legal theory, lack probative value when they conflict with Qur'anic indications and well-established rational considerations (7, 10, 11).

A significant portion of the article is devoted to examining orientalist positions that affirm compilation during the Prophetic era. Scholars such as John Burton, Richard Bell, and William Graham are discussed as examples of Western researchers who, albeit through different methodological routes, rejected the notion that the Qur'an was finalized only generations after the Prophet. Burton's thesis—that the Qur'an was compiled under prophetic supervision and that later juridical developments shaped interpretive practices rather than the text itself—is highlighted as converging in important respects with Shi'i scholarly arguments. Graham's critique of radically late-dating theories, particularly those advanced by Wansbrough, is also examined, emphasizing his argument that attributing the Qur'an's formation to a much later period entails implausible conspiracy theories. These orientalist

positions demonstrate that Western scholarship is not monolithic and that, in some cases, its conclusions align closely with classical Islamic perspectives when methodological rigor is applied (19, 21).

In contrast, the article critically evaluates orientalist and some Muslim scholarly views that place the compilation of the Qur'an after the Prophet's death, particularly under the caliphates of Abū Bakr or 'Uthmān. Figures such as Arthur Jeffery, Montgomery Watt, Wansbrough, Blachère, and Goldziher are examined in detail. The study argues that many of these positions rely heavily on isolated reports (khabar al-wāḥid), speculative reconstructions, or assumptions about political motives that lack firm textual or historical grounding. Goldziher's claims regarding textual instability and lack of an early unified text are subjected to close critique, especially in light of his own acknowledgment of the authenticity of multiple Qur'anic readings transmitted through reliable chains. The article also challenges assertions that Shi'i thought rejects the 'Uthmānic codex, demonstrating—through both Sunni and Shi'i sources—that the integrity and non-distortion of the current Qur'anic text are matters of consensus, and that actions attributed to 'Uthmān were aimed primarily at regulating recitation rather than creating the Qur'anic text anew (23, 26, 28).

In conclusion, the study shows that a careful comparative and critical analysis of Islamic and orientalist sources leads to a coherent and historically plausible account of Qur'anic compilation during the lifetime of the Prophet Muhammad. By demonstrating the methodological weaknesses of late-compilation theories, highlighting internal contradictions in post-Prophetic reports, and foregrounding Qur'anic, rational, and narrational evidence, the article reaffirms the classical Islamic position while also acknowledging convergent insights from certain strands of Western scholarship. Beyond resolving a historical question, the findings underscore the importance of interdisciplinary and cross-cultural dialogue in Qur'anic studies, illustrating how engagement with orientalist literature—when approached critically—can enrich rather than undermine the scholarly understanding of Islam's foundational text.

قرآن کریم منبع معرفتی و دینی مسلمانان است. یکی از مباحث بنیادین در علوم قرآنی، بررسی تاریخی و تحلیلی فرآیند جمع و تدوین قرآن است. در طول قرون، دیدگاه‌های متعدد و گاه متفاوتی درباره‌ی چگونگی و زمان نهایی تدوین قرآن مطرح شده است. شماری از محققان متأخر و مستشرقان دیدگاه‌هایی ارائه نموده‌اند. در این ارتباط استشراق یا خاورشناسی خود در یک جریان اجتماعی، عقیدتی و سیاسی همراه با جهت‌گیری خاص مکتبی است که در مواجهه با ذخایر مادی و معنوی دنیای اسلام جهت‌گیری‌های متفاوتی از خود نشان داده است؛ از جمله پیش‌داوری‌ها، نظرات مغرضانه، اهداف سیاسی و تبشیری یا علمی، نمونه‌ای از این جهت‌گیری‌ها در مورد یکی از مبنایی‌ترین ویژگی‌های تاریخ قرآن، یعنی جمع و تدوین قرآن است که مستشرقان نظرات متفاوت و متضادی ارائه داده‌اند.

پرسش از چگونگی جمع و تدوین قرآن، از مسائلی است که همواره ذهن مفسران، محدثان و مورخان مسلمان و مستشرقان را به خود مشغول داشته است. اختلاف نظرهایی که در منابع کهن از جمله روایات مربوط به کتابت آیات در زمان پیامبر (ص) و نیز نحوه‌ی جمع مصحف در دوره خلفا، نشان می‌دهد که هنوز نیاز به پژوهش انتقادی و تطبیقی میان منابع اولیه اسلامی و داده‌های تاریخی وجود دارد. به همین منظور در اینجا این سؤال مطرح است با فرض اینکه جمع و تدوین قرآن در زمان حیات پیامبر صورت گرفته است، فرآیند جمع و تدوین قرآن چگونه انجام یافته است؟ در چه برهه‌ای از تاریخ و طی چه مراحل و به دست چه کسانی و یا دستور چه مقاماتی انجام شده است؟

غرض اصلی از بررسی موضوع این مقاله، بیان وجوه اشتراک و افتراق آراء مستشرقان و علمای اسلامی در جمع و تدوین قرآن پس از رحلت پیامبر (ص) و با قصد حفظ قرآن از دستبرد معاندان است.

لازم به ذکر است که متخصصان فراوانی در حوزه جمع و تدوین قرآن، آثار فراوانی به نگارش درآورده‌اند. از جمله اهل سنت، آثاری چون الاتفاق فی علوم القرآن از سیوطی، البرهان فی علوم القرآن از زرکشی و نیز روایات بخاری و ابن ابی داوود، مبنای اصل روایات جمع قرآن را شکل می‌دهد. در میان محققان شیعه نیز آثاری چون الاتقان فی جمع القرآن از علامه معرفت و تاریخ قرآن از آیت‌الله سبحانی، در مورد چگونگی جمع در زمان حیات پیامبر اکرم (ص) و بعد از آن عرضه کرده‌اند. در سده‌های اخیر نیز پژوهش‌های مستشرقان مانند نولدکه در تاریخ قرآن و آرتور جفری، گلدزیهر در مواد قرآنی با بهره از روش‌های تاریخی، انتقادی داده‌هایی ارائه کرده‌اند. مقاله حاضر در مقایسه با پژوهش‌های دیگر و با استفاده از منابع معتبر، به تحلیل پیرامون جمع و تدوین قرآن در عصر پیامبر پرداخته است. سپس آراء برخی مستشرقان و علمای اسلامی در جمع و تدوین قرآن، پس از رحلت پیامبر (ص) را بررسی و نقد نموده است.

تعریف استشراق

واژه‌شناسی (Orientalism): استشراق به معنای خاورشناسی و شرق‌شناسی است که با ترجمه آن به انگلیسی "Orientalism" می‌شود. این کلمه از دو واژه "East" به معنای شرق زمین یا جهت شرقی هر چیز دیگر استعمال می‌شود و "Orient" به معنای سرزمین‌هایی است که در شرق دریای مدیترانه و اروپا هستند. پسوند "Al" هم بر شناخت اشیایی که متعلق به شرق است، دلالت می‌کند که واژه «شرق» را اعم از سرزمین و همه متعلقات به آن می‌دانیم (1).

تعریف جامع و عام استشراق

معنای مجموعه‌ای را گویند که شامل همه تلاش‌های علمی غربی‌ها برای شناسایی کشورها و شرایط عمومی آن‌ها و در جهت کشف ثروت‌های معنوی و مادی این کشورها برای تأمین منابع غربی‌ها را در برمی‌گیرد (1).

تعریف خاص

استشراقی که عالمان اسلامی در مورد آن نظر داشته و تحقیق می‌کنند. حوزه خاصی از این تعریف جامع و عام را شامل می‌شود و آن حوزه نیز همان «اسلام‌شناسی توسط غیرمسلمانان» است (1).

جمع و تدوین قرآن در عصر پیامبر (ص)

دلایل و شواهد تاریخی - روایی فراوانی، گردآوری قرآن در عصر رسالت را تبیین می‌کند. عده‌ای جمع را تنظیم آیات در سوره‌ها و نیز شکل‌گیری سوره‌ها را در عصر رسالت دانسته‌اند و برخی نیز جمع زمان پیامبر را فقط جمع آوری آیات در سوره‌ها دانسته‌اند (2). سید مرتضی علم‌الهدی (متوفی ۱۳۳۶)، نخستین متکلم و عالم شیعی است که در اثبات نادرستی اندیشه تحریف تأکید کرده است و اندیشه عدم تحریف قرآن را یک واقعیت تاریخی می‌داند. سید مرتضی بر توجه بسیار مسلمانان به حفظ و مراقبت آیات و سوره‌های قرآنی تأکید کرده و این تلاش مسلمانان را به جمع و تدوین قرآن در زمان رسول اکرم، دانسته و بر آن صحنه می‌گذارد (3). جمع قرآن از دقیق‌ترین مباحث قرآنی است، مسلمانان با همه توان در زمینه حفظ و کتابت قرآن، گام نهاده‌اند (4).

دلایل جمع قرآن در دوران حیات پیامبر (ص)

اهتمام قرآن: قبل از پرداختن به اهتمام قرآن، کاربردهای واژه جمع قرآن را بیایم این واژه دو کاربرد دارد. اولی به معنای حفظ قرآن در اذهان و سینه‌ها و دیگری به معنای نگارش و تدوین قرآن است. منظور از تألیف قرآن به صورت یک کتاب مدون و اینکه در چه عصری صورت گرفته است، موردنظر از این واژه است و در علوم قرآنی جمع به معنای اول موردنظر نیست (5).

آغاز نگارش قرآن از همان اوایل بعثت، در دوران قبل از هجرت بوده و طی آن کاتبان وحی، نگارش آیات در مکه را انجام می‌دادند (2). تأکید فراوان پیامبر (ص) بر حفظ و ثبت آیات و سوره‌های قرآن، موجب گردید کسانی را تحت عنوان کاتب وحی معین کرده و هنگامی که آیه‌ای نازل می‌شد، کاتبان وحی موظف بودند آن‌ها را نوشته، بدین ترتیب نگارش قرآن، به کمک حفظ آیات آمده و در نقش کلمات و به حافظه سپردن آن مفید واقع شد (6).

روایتی از انبوه روایاتی که درباره اهتمام به قرآن کریم است به نقل از عاصم بن ضمره از علی (ع) نقل شده است که رسول خدا (ص) فرمود: هر کس قرآن بخواند تا این که آن را از بر کند، خداوند او را در بهشت جای خواهد داد (2).

سیر طبیعی حوادث: آنچه که سیر طبیعی حوادث نشان می‌دهد و نویسنده آن را با پنج عنصر توضیح می‌دهد بر این دلالت دارد که جمع و تدوین قرآن در عصر رسول خدا (ص) انجام پذیرفته است. این عناصر پنج‌گانه را، اهمیت قرآن کریم؛ خطر قرار گرفتن آن در برابر تحریف در

صورت عدم تدوین، درک پیامبر از این خطر، فراهم بودن امکانات تدوین و حریص بودن پیامبر (ص) بر مسئله قرآن و فراوانی اخلاص او در این امر، از عناصری است که بر جمع آوری قرآن کریم در عهد پیامبر دلالت دارد (7).

نقش سوره‌های قرآنی نسبت به کتاب قرآن در عصر نزول: قرآن در تحدی و آیه‌هایی که فراخوانی نموده است، به آوردن سوره تحدی کرده است. دو نمونه از آیاتی که در آن قرآن به آوردن سوره تحدی نموده است: (أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ ۗ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوْرٍ مِّثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ وَاَدْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِّنْ دُونِ اللَّهِ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ - هود/ ۱۳) و (وَإِن كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُوْرَةٍ مِّثْلِهِ وَاَدْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِّنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ - بقره/ ۲۳).

کاربرد لفظ واژه سوره در این آیات دلیل بر تدوین قرآن در زمان نزول وحی است که اگر چنین نبود و آیه‌ها و سوره‌ها در زمان نزول وحی شکل نیافته بود چگونه در کلام این آیات بازگو می‌شود که ده سوره و یا یک سوره مثل سوره‌های قرآن بیاورید؟ نتیجه آنکه منظور از تدوین قرآن، آن است که سوره‌های قرآن شکل گرفته است شما هم اگر می‌توانید مانند آن بیاورید (5). آیاتی در قرآن آمده است که لفظ «سوره» به وضوح در آن‌ها آمده است مانند: (توبه/ ۲۴)، (توبه/ ۸۶)، (توبه/ ۱۲۷ و ۱۲۴)، (نور/ ۱)، (محمد/ ۲۰) (2).

نخستین آیات نازل شده بر پیامبر (۱ تا ۵ سوره علق)، بیانگر آن است که آن حضرت ذهنی آماده برای حفظ قرآن از طریق ترغیب به کتابت داشته‌اند (8). پیامبر اکرم (ص) در چینش و نظم و ترتیب آیات و سوره‌هایی که بر ایشان نازل می‌شد نقش بسیار مهمی داشتند. آنچه برایشان نازل می‌شد به ترتیبی است که اکنون در مصحف‌های ما وجود دارد و آن‌ها را به اصحاب خود می‌آموختند و هرگاه نیاز به تغییری بود با اعلام و اطلاع جبرئیل آیه‌ای در سوره‌ای جای آن مشخص می‌شد و در هنگام نزول نیز امر می‌شد این آیه بعد از فلان آیه در فلان سوره نوشته شود (9).

آنچه که قابل انکار نیست وجود اکثر سوره‌های قرآن قبل از رحلت در میان مسلمانان برقرار و معروف بود. نام این سوره‌ها در ده‌ها و صدها حدیث در وصف تبلیغ پیامبر اکرم (ص) و باران او قبل از رحلت و نیز در وصف نمازهایی که پیامبر می‌خواندند و سیرتی که در تلاوت قرآن داشتند، آمده است. نام سبع طوال و مئین و مثنی و مفضلات، در احادیث عصر پیامبر (ص) فراوان به چشم می‌خورد (10).

نگهداری و ختم قرآن: اولین موضوع مهمی که در صیانت و نگهداری قرآن کریم مورد نظر است، این است که فرستنده این کتاب الهی خود ضامن و حافظ آن است و این نکته مهم در چند جای آیات قرآن مطرح شده است. (إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ - حجر/ ۹) و (إِنَّا عَلَيْنَا جَمْعُهُ وَقُرْآنُهُ - قیامت/ ۱۷)

نتیجه اینکه حفظ و جمع قرآن بر عهده صاحب آن، خدا است و همین نکته مهم و اطمینان‌بخش باعث گردیده از هرگونه دستبرد در امان بماند (11). ختم قرآن موردی است که در متون روایی، نقل‌هایی در مورد آن دیده می‌شود. چنانچه پیامبر فرموده‌اند: «هنگامی که بنده‌ای قرآن را ختم می‌کند، شصت هزار فرشته بر او درود می‌فرستند.» زمانی که آیات پراکنده و هیچ انسجامی در درون سوره‌ها نباشد چگونه می‌توان این سوره‌ها را ابتدا قرائت و تلاوت کرد و سپس آن را ختم کرد. با توجه به فاصله‌ای که میان نزول وحی و وفات پیامبر وجود داشت. به نظر می‌رسد پس از پایان نزول وحی، کل سوره‌ها منظم شده بودند (2).

مصاحف گوناگون در عصر رسالت پیامبر (ص): چند نفر از صحابه پیامبر، نسخه‌های شخصی از وحی‌های قرآن فراهم کردند که مهم بودن آن‌ها بعد از رحلت پیامبر مشخص شد، به این‌ها مصحف گفته‌اند (12). حارث مجلسی در کتاب فهم السنن گفته: نوشتن قرآن کار جدیدی نیست. پیامبر همواره دستور به نوشتن قرآن می‌دادند؛ اما در رقع‌ها و عسب پراکنده بودند. ابوبکر فرمان داد که آن‌ها را جمع آوری کرده و نسخه‌برداری نمایند (9).

در روایتی از ابوسعید خدری از رسول خدا (ص) روایت می‌کند که: سهم عبادت چشمانتان را از آن‌ها دریغ نکنید. گفتند: ای رسول خدا! سهم عبادت چشمان چیست؟ فرمود: نگرستن و اندیشیدن در مصحف و عبرت گرفتن از عجایبش. حال این سؤال پیش می‌آید اگر در آن زمان جمع و تدوینی نبوده، سخن از «مصحف» و حتی اختلاف میان آنان به چه معنا می‌تواند باشد؟ (2).

روایات و شواهد تاریخی دیگری دلالت دارند بر این که عده‌ای مشغول جمع‌آوری و تدوین قرآن در عهد رسول‌الله بوده‌اند. از جمله ابی‌بن کعب، زیدبن ثابت، معاذ ابن جبل، ابودرداء، سعیدبن عبید، ابوزید (5).

مرحوم طبرسی از مفسران بزرگ شیعه در مقدمه مجمع‌البیان از دانشمند بزرگ شیعه، سید مرتضی نقل می‌کند که: قرآن زمان رسول خدا، به همین صورتی که هم‌اکنون موجود است گردآوری شده است، آیت‌الله خوبی نیز از میان علمای متأخر در کتاب خود مقدمه‌ی تفسیرالبیان این حقیقت مسلم تاریخی را مورد تأکید قرار داده‌اند (13, 14).

سید محمدباقر حجتی معتقد است که قرآن در زمان رسول خدا (ص) به‌طور کامل نگارش یافته است؛ اما در نوشت افزارهایی قرار داشته است که نمی‌توانسته به‌صورت مصحف و دفتری جمع‌آوری شود. ترتیب سور هم توقیفی نیست چراکه در مصاحف مختلف ترتیب سوره‌ها متفاوت بوده است. قرآن به هر ترتیبی که منظور باشد در زمان پیامبر جمع‌آوری و مرتب شد (15).

لفظ کتاب در متن قرآن: برخی پژوهشگران کاربرد لفظ کتاب را در متن قرآن خوداستدلالی می‌دانند بر این که جمع و تدوین قرآن در عصر نزول انجام شده (2). در بررسی اصل ریشه کتاب راغب در کتاب «المفردات فی غریب القرآن» آن را به معنای «دوختن دو جلد به هم» می‌داند. پیوند دادن حروف هم به‌وسیله نگارش در عرف «کتابت» نام دارد. ارتباط کلامی میان حروف و الفاظ هم «کتابت» نامیده می‌شود (2).

زمانی که پایان دعوت پیامبر (ص) آشکار شد مسلمانان تصمیم گرفتند که کلام الهی را تدوین کرده و جمع‌آوری نمایند تا از نابودی و تغییر آن جلوگیری نمایند. همان زمان قرآن با کلمه «کتاب» که به معنای نقش نگارش شده و مکتوب آن است به‌طور یکسان به کار می‌رفت. در نتیجه کلمه «کتاب» را به معنای وسیع کلی به قرآن نسبت دادند (16).

تعارض در روایات: در بحث تعارض در روایات به‌نظر می‌رسد، یک مضمون واحد، منسجم و موحدی در میان روایات و احادیث موجود نیست؛ زیرا زمان جمع، چگونگی و روش جمع قرآن، دوره‌هایی که جمع در آن اتفاق افتاده، نسبت جمع به خلفا و اشخاص همه مختلف بوده و تعارضی میان روایات از این جهات ذکر شده، دیده می‌شود. این تعارض سبب می‌شود که این روایات بنا بر نظر علمای اصول از اعتبار و حجت ساقط شوند (7).

کتابت قرآن در مکه: برای نگارش سه عامل وجود نویسندگان، ابزار نگارش، علاقه و انگیزه نویسنده لازم است. از تاریخ به‌دست می‌آید که در مکه عده‌ای آشنا به نوشتن بودند ابزار نگارش در قدیمی‌ترین سوره‌های قرآن از ابزار نوشتن نام برده شده است. در (۱ تا ۵ سوره علق)، سوره عبس آیات ۱۱ تا ۱۶، سوره طور آیات ۱ تا ۳، سوره انعام آیه ۷ و نوشتن قرآن مورد تشویق پیامبر (ص) بوده است. در انگیزه نوشتن قرآن هم استدلال عقلی و هم نقلی قابل ذکر است. روایات حاکی است که پیامبر (ص) کسانی را به امر نوشتن وحی فرا می‌خواند. نتیجه آنکه هر سه موضوع وجود نویسنده، نوشت افزار و انگیزه نوشتن در مکه بوده است (17).

روایاتی که به تدوین قرآن بعد از وفات رسول خدا در دوران خلیفه اول یا دوم و یا عثمان نقل شده است و نظراتی که با تکیه بر این روایات مطرح می‌شوند اعتبار و ارزش علمی ندارند و نظرات اطمینان‌بخشی نیستند. این روایات خبر واحد شناخته می‌شوند که مفید علم نخواهند بود. در بعضی آیات قرآن هم از قرآن در عصر پیامبر به‌عنوان کتابی مدون نام برده شده است و از نظر عقلانی بسیار بعید است که رسول خدا (ص) با اهمیتی که

نسبت به قرآن داشته‌اند تدوین و جمع‌آوری آن را تا دوران بعد از رحلت خود به تأخیر بیندازند. لازمه شهادت دو نفر یا یک نفر به قرآنی بودن آیات، این است که معتقد باشیم قرآن با خبر واحد ثابت گردیده است و نوشته شده است نه متواتر. صحت داشتن این روایت‌ها با اجماع عقیده مسلمانان که قرآن به جز تواتر از راه دیگری مانند خبر واحد قابل اثبات نیست چگونه می‌تواند توافقی ایجاد کند؟ آیا این خود دلیلی بر دروغ بودن این روایات نمی‌باشد؟ (18)

۱. **حدیث ثقلین:** یکی از دلایل جمع و تدوین قرآن در زمان حیات رسول‌الله (ص) حدیثی متواتر است که هر دو فریقین آن را تأیید کرده‌اند. حدیث ثقلین به نقل از رسول‌الله (ص) که می‌فرمایند: «إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ كِتَابَ اللَّهِ وَعِترَتِي أَهْلَ بَيْتِي مَا إِنَّ تَمَسَّكْتُمْ بِهِمَا لَنْ تَضَلُّوا أَبَدًا وَإِنَّمَا لَنْ يَفْتَرِقَا حَتَّى يَرِدَا عَلَى الْحَوْضِ». در این حدیث، منظور از کتاب نمی‌تواند برگ‌ها یا اوراق پراکنده باشد؛ زیرا بر این اوراق و برگ‌های پراکنده نمی‌توان لفظ «کتاب» را قرار داد (19).

۲. **حریص بودن پیامبر (ص):** پیامبر (ص) بر تعلّم و حفظ قرآن آن‌چنان حریص بود که هنگام وحی و نزول جبرئیل، شروع به حفظ و بازخوانی آیات می‌نمود، این حرص و شتاب پیامبر (ص) به این دلیل بود که مبدا کلمه‌ای از آنچه بر او وحی می‌شد فراموش شود و یا حرفی از آن کلمات حذف شود. پیامبر (ص) همچنان این حالت را به هنگام تحمل فشار جان‌فرسای ناشی از نزول وحی حفظ می‌کردند تا آنکه در آیاتی از سوره قیامت بر ایشان سخن گفته شد و به او وعده داده شد که حفظ و قرائت الفاظ و فهم معانی آن را بر او آسان خواهد ساخت. «لَا تُحَرِّكُ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ (۱۶) إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ (۱۷) فَإِذَا قَرَأَهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ (۱۸) ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ (۱۹)» (6).

۳. **وصف ائمه در جمع قرآن:** شیخ حرّ عاملی، گفته‌اند هیچ آیه‌ای جز با بیان و تفسیر امام حجت نخواهد بود. او در کتاب الحجّه از کتاب «کافی» بابتی را بازنموده با این عنوان: «کسی قرآن را به‌طور کامل جمع نکرده و به‌ظاهر و باطنش آگاهی کامل نیافته است مگر ائمه اهل‌بیت علیهم‌السلام که آگاهی کامل نسبت به محکم و متشابّه، ناسخ و منسوخ، عام و خاص، در گنجینه دانش آنان است و از جد بزرگوارشان پیامبر اسلام (ص) به ارث برده‌اند (20).

مستشرقان موافق جمع و تدوین قرآن در عصر پیامبر

برخی از مستشرقان، دیدگاه مستشرقانی را که جمع و تدوین قرآن را پس از رحلت پیامبر (ص) می‌دانند، نقد کرده‌اند که در ذیل به آن‌ها اشاره می‌شود:

– **جان برتون:** مدعی، جمع قرآن در زمان پیامبر است. دلایلی که برای دیدگاه خود ارائه می‌دهد را عالمان مسلمان نیز نپذیرفته، بلکه دیدگاه او را بر اساس دلایلی که این عالمان خود ابراز کرده‌اند، تأیید می‌کنند. عالمان و محققانی مانند سیدجعفر مرتضی‌عاملی و آیت‌الله خویی، برای اثبات ادعای خود شواهد و دلایل عقلی و تاریخی و روایی و قرآنی ارائه داده‌اند و فرضیه برتون، این است که قرآن توسط پیامبر (ص) گردآوری و تدوین شده است. او معتقد است این قرآن از آنجا که فقیهان مسلمان بتوانند از آن احکام فقهی خارج نمایند که مستند آن‌ها در مصحف کنونی پیدا نمی‌شود، اقدام به جعل محتوای قرآن نموده و مستندسازی کرده‌اند. برای انجام این جعل هم از نسخ و مصاحف صحابه استفاده کرده‌اند (19).

- **ویلیام گراهام:** او می‌گوید اگر بخواهیم این حجم عظیم مطالب قرآن را جعل شده در قرن سوم بدانیم پس باید به نظریه تاریخ توطئه معتقد باشیم. گراهام می‌گوید: ونزبرو روش‌های جدیدی در پژوهش ارائه کرده است. با این حال تألیف‌های قرآن را به هشت نسل گذشته ارتباط می‌دهد. ونزبرو در نظراتش همواره به دنبال اثبات خاستگاهی یهودی برای مفاهیم اسلامی بوده است (19).
- **ریچارد بل:** جمع‌آوری و تدوین قرآن را طی حیات پیامبر (ص) دانسته و نقطه آغازین قرآن را مربوط به زمان جنگ بدر می‌داند. او جمع قرآن را به سه دوره تقسیم می‌کند: اول مشتمل بر آیات و پندواندزهای در ارتباط با عبادت پروردگار که مربوط به مکه است؛ دوم اواخر زندگی پیامبر (ص) و دو سال فعالیت او در اوایل دوران مدینه است که مجموعه‌ای از محفوظات دینی است؛ سوم فعالیت او در مدینه که به آخر سال دوم بعد از هجرت برمی‌گردد (21).
- **یونبول:** مستشرق هلندی است. احادیث جمع قرآن را مربوط به اواخر قرن اول هجری می‌داند و معتقد به نظرات شاخ و گلدزیهر است.
- **هارالد موتسکی:** موتسکی معتقد است روایات مربوط به تاریخ قرآن را به‌طور یقین همان‌گونه که اتفاق افتاده است نمی‌توانیم به شاهدان عینی وقایع آن روزگار بازگردانیم؛ اما گزارش مسلمانان بسیار قدیمی به وقایع بسیار نزدیک‌تر هستند باید گفت: پژوهشگران خاورشناس غربی دیدگاه‌هایشان، در این باره بسیار دور از واقعیت است (19).
- **بورسی:** به نظر می‌رسد نزاعی که بین دیدگاه‌های جمع و تدوین قرآن در عصر پیامبر (ص) و بعد از رحلت رسول خدا (ص) روی داده، در حوزه پراکندگی قرآن یا کتابت قرآن در این دو عصر تمرکز یافته است و اختلافات حول و حوش این دو نظر به بحث‌های گسترده‌ای انجامیده است. آنچه که از دلایل جمع قرآن در دوران زندگانی پیامبر (ص) عنوان شد به روشنی متقن و با ارائه روایات و شواهد قرآنی و تاریخی و عقلانی بوده است. اهتمام به قرآن از سوی حضرت محمد (ص) و سایر مسلمانان، خطر قرار گرفتن آن در معرض تحریف در صورت عدم تدوین، درک پیامبر (ص) به این خطر، فراهم بودن امکانات تدوین و حریص بودن پیامبر (ص) بر مسأله قرآن و شدت اخلاص ایشان نسبت به جمع‌آوری قرآن و در ادامه این دلایل، تشخص سوره‌های قرآن در عصر نزول با استناد به آیات و سوره‌هایی که در باب لفظ سوره و آیاتی که از تحدی و مبارزه‌طلبی قرآن سخن گفته است، شواهد قرآنی آشکاری است که از شکل‌گیری سوره‌ها در عهد ایشان سخن گفته می‌شود. بیان نقل‌هایی در متون روایی در مورد احادیث ختم قرآن، دلالتی بر گردآوری همه سوره‌های قرآن قبل از رحلت پیامبر (ص) است که اگر چنین نبود ختمی انجام نمی‌یافت و قابل تصور نیست که قرائت ختم قرآن بر آیات پراکنده و دور از قالب سوره‌ها ظهور یابد. وجود «مصاحف» گوناگون از جمله مصحف «ابن مسعود»، «ابی‌کعب» در زمان حیات رسول الله، پدیده‌ای واقعی بوده است که صحابیانی از آن‌ها قرائت می‌کرده‌اند. حدیث ثقلین از محکم‌ترین دلایل جمع و تدوین قرآن در عهد رسول خدا (ص) است که در آن پیامبر (ص) دو امانت گران‌بها را تحت عنوان «کتاب‌الله و عترتی» در میان مسلمانان قرار می‌دهند. لفظ کتاب در این حدیث برگ‌های پراکنده نیست. بحث تعارض در روایات نیز در نزد علمای اصول اعتبار و حجیت را از روایاتی که اشاره به جمع تدوین قرآن بعد از رحلت پیامبر (ص) دارند، ساقط می‌نماید. مستشرقان، پس از تحقیق بر مطلب و جمع و تدوین قرآن نیز مانند علمای اسلامی دیدگاه‌های گوناگونی اتخاذ کرده‌اند. برخی از مستشرقان مانند جان برتون، ویلیام گراهام، یونبول، هارالد موتسکی و ریچارد بل مدعی جمع قرآن در زمان پیامبر (ص) هستند. از میان این مستشرقان دیدگاه جان برتون، بر اساس دلایلی که علمای اسلامی ابراز کرده‌اند، پذیرفته شده است و سایرین نیز دلایل دیگری ارائه داده‌اند. ویلیام گراهام منتقد ونزبرو گردیده و اینکه در مورد تألیف نهایی قرآن را به

هشت نسل گذشته ارجاع داده است. سپس می گوید و نزربرو خاستگاه یهودی برای مفاهیم اسلامی قائل است. هارالد موتسکی نیز گزارش مسلمانان بسیار قدیم تر را به وقایع بسیار نزدیک تر می داند. در ادامه بررسی دیدگاه‌ها، دیدگاهی که معتقد به جمع و تدوین قرآن بعد از رحلت پیامبر (ص) است را تشریح می کنیم.

جمع و تدوین قرآن بعد از رحلت پیامبر (ص)

محمد هادی معرفت بیان می کند که: نظر اکثریت محققان علوم قرآنی و راویان اخبار این است که جمع آوری و مرتب کردن سوره‌ها در یک مجلد، بعد از رحلت پیامبر (ص) انجام گرفته است. حافظان قرآن، در سینه‌ها قرآن را از حفظ داشتند. قرآن به صورت چوب و سنگ و استخوان و حریر و کاغذ در میان مردم پراکنده بود. از هر کدام یک نسخه در محضر پیامبر (ص) بود، در زمان حیات پیامبر (ص) تمام سوره‌ها و آیات تکمیل و نام‌ها مشخص بود؛ اما جمع آن‌ها در یک مجلد که به هم پیوسته باشد وجود نداشت. معرفت می گوید: جمع آوری آیات و سوره‌ها تا زمانی که وحی قطع نشده بود، در یک مجلد کار درستی نبود و تنها زمانی مجلد ساخته می شد که وحی قطع شده و انقضاء یابد.

از نظر سیوطی، قرآن در زمان حیات پیامبر (ص) نوشته شده، اما سوره‌ها در یک جای واحد جمع و مرتب نشده بود، روایاتی نیز وجود دارد که نشان می دهد جمع قرآن بعد از رسول خدا است. این روایات توسط علی (ع) و زید بن ثابت، ابابکر و عثمان مطرح شده‌اند و خبر می دهند که قرآن در زمان حیات پیامبر در مصحفی واحد چه با ترتیب نزول و چه بدون ترتیب جمع آوری نگردیده است و این جمع آوری در یک مصحف واحد، پس از رحلت پیامبر (ص) انجام شده است (22).

جمع قرآن بعد از رحلت پیامبر از نگاه مستشرقان

این سه گروه که عبارتند از: اکثر خاورشناسان، اهل سنت و عده‌ای از علمای اسلامی یک‌صدا مخالف و جمع و تدوین قرآن در عصر پیامبر (ص) هستند. معروف ترین را در این قسمت که معتقد به جمع قرآن بعد از رحلت پیامبر (ص) هستند بررسی می کنیم:

– **مونگمری وات:** وات مستشرق انگلیسی است او معتقد است مسلمانان اهتمام خاصی برای جمع آوری قرآن داشتند و بلافاصله پس از نزول قرآن، آن را مکتوب می کردند و در سال (۶۵۰ م) رسماً قرآن را جمع و تدوین نمودند. او ایده جمع قرآن را پس از پیامبر (ص) ارائه کرده است.

– **آرتور جفری:** آرتور جفری می نویسد: ابوبکر نخستین کسی بود که قرآن را روی اوراق بزرگ جمع کرد و پس از آن عثمان به تطبیق و انتشار این صحیفه‌ها پرداخت تا قرائت یکسانی فراهم کند (19).

– **ونزبرو:** موج جعلی بودن احادیث با گلدزیهر شروع و بعد از ساخت کمتر شد؛ ولی در اواخر دهه هفتاد، با آثار ونزبرو از سر گرفته شد (23). ونزبرو می گوید: قطعیت نهایی و به تبعیت متن قرآن، قدم به قدم با شکل گیری جامعه هماهنگ است و پایان قرن دوم هجری از نظر تاریخی زمان مساعدی بود که سنت شفاهی و عناصر دینی گردآوری شود (23).

ونزبرو به جعلی بودن احادیث مربوط به جمع قرآن اعتقاد داشت و جمع و تدوین قرآن را مربوط به چند نسل بعد از پیامبر (ص) می دانست (19).

– **رژی بلاشر:** بلاشر معتقد به جمع قرآن در دوره عثمان است. تحلیل او از دو جهت قابل نقد است: اول اینکه قضاوت بلاشر درباره اینکه ویژگی‌های مصاحف هر یک از صحابه از جهت انطباق با منافع قومی و قبیله‌ای خاص تهیه شده‌اند قضاوتی بدون دلیل است. البته هر کدام از این مصاحف گذشته از متون آیات، دارای توضیحاتی از پیامبر (ص) بودند. بعد از جمع قرآن در دوران عثمان و سوزانده شدن مصاحف صحابه این توضیحات نیز از بین رفت. غنی ترین این توضیحات در مصحف علی و مصحف ابن مسعود بود که عثمان به آن‌ها دست نیافت؛

اما این مطلب که این توضیحات ارتباطی با منافع قومی و قبیله‌ای داشته باشد استناد مشخصی در این مورد نیست؛ دوم این مطلب صحیح است که اعضای کمیته جمع قرآن در دوره عثمان از نزدیکان عثمان بوده‌اند و عثمان نیز شایسته‌ترین افراد عصر خود را جهت تدوین قرآن دعوت نکرد؛ اما برخلاف نظر بلاشر جمع عثمان صرفاً حکومتی نبود و نمی‌توان آن را انعکاسی از منافع قومی دانست. این اقدام از ناحیه تمام صحابه و تواتر قرآن که مورد اتفاق مسلمانان است انجام پذیرفته است و هدف عثمان نیز از بین بردن اختلاف قرائات بوده است (24).

– **نولدکه:** او جمع و تدوین قرآن توسط امام علی (ع) را پذیرفته و می‌نویسد علی (ع) قرآن را جمع نکرده است؛ ولی شیعه جمع قرآن را به ایشان نسبت داده است تا از ارزش جمع قرآن به وسیله‌ی خلیفه اول و دوم کم شود. او نظریه‌های جمع قرآن را این‌طور دسته‌بندی می‌کند: الف) توسط ابوبکر، ب) توسط عمر، ج) توسط ابوبکر شروع و به خلیفه سوم ختم شد و می‌نویسد قرآن قطعاً نمی‌تواند در زمان پیامبر جمع شده باشد (19).

نقد و بررسی آراء، جمع و تدوین قرآن بعد از رحلت پیامبر (ص)

موضوع تاریخ قرآن و بحث درباره جمع و تدوین قرآن در میان محققان مسلمان و اسلام‌شناسان غربی محل آراء گوناگون بوده است. از میان محققان شیعه در قدیم، علامه طبرسی در تفسیر مجمع‌البیان و از معاصران، سید عبدالله زنجانی در تاریخ القرآن و علامه طباطبایی در قرآن در اسلام و آیت‌الله معرفت در التمهیدی علوم القرآن، روایت جمع و تدوین قرآن در عهد ابوبکر و تکمیل آن در زمان عثمان را پذیرفته‌اند. از سوی دیگر، برخی چون آیت‌الله خوئی، در البیان فی تفسیر القرآن این دیدگاه را ضعیف دانسته و با استناد به برخی دلایل متنی و کلامی، جمع قرآن را به زمان پیامبر اکرم (ص) نشان داده‌اند. غربی‌ها نیز در ادامه تصویری کامل از موضوع جمع قرآن هم صدا نبودند. بعضی چون جان برتون، با رد تمام روایات جمع ابوبکر و عثمان، دیدگاهی مشابه با نظر آیت‌الله خوئی داشته و به جمع قرآن در عهد پیامبر (ص) معتقد شده‌اند و در مقابل، افرادی چون ونزبرو این زمان را بسیار متأخرتر از عهد ابوبکر دانسته و حتی تثبیت نهایی جمع قرآن را در اواخر قرن دوم هجری می‌دانند. اکنون به صورت چند سؤال و جواب به تناقض‌های دیدگاهی که جمع و تدوین قرآن را بعد از رحلت پیامبر (ص) می‌داند، پرداخته می‌شود:

– **سؤال اول:** آیا روایاتی که در رابطه با جمع قرآن پس از رسول خدا بیان شده است همگی حاکی از این هستند که قرآن در مصحف واحدی در حیات پیامبر (ص) جمع نشده و این کار پس از آن حضرت انجام شده است؟

• **پاسخ:** یکی از اشکالاتی که به روایات تدوین قرآن در دوران بعد از رحلت پیامبر (ص) وارد شده، این است که اگر پذیرفته شود که تمام این روایات مورد اعتماد و صحیح است، پس باید اجماع مسلمانان در پذیرفتن قرآن با تواتر را نپذیریم و نفی کنیم؛ زیرا این روایات بعد از رحلت به ما می‌گویند که زیدبن ثابت برای اعلام صحت هر آیه به عمر بن خطاب گفته بود که اعلام کنند تنها با شهادت دو نفر یا یک نفر می‌توان آیه‌ای را ثبت کرد. آیت‌الله خوئی در این مورد اشکال گرفته و در کتاب تفسیرالبیان عنوان می‌کنند که به جز تواتر و نقل‌های فراوان و یقین آور دیگر راهی و سخنی برای اثبات قرآن بودن وجود ندارد. پس شهادت دو نفر مسلمان و یا یک نفر ثابت می‌کند که قرآن با خبر واحد به اثبات می‌رسد و نوشته شده نه به‌طور تواتر؛ در حالی که چنین نتیجه‌ای بیهوده است (13).

اشکال بعدی که در این روایات به چشم می‌خورد، وجود تناقض در میان این روایات است که موجب سلب اعتماد می‌شود. این روایات سه گروه‌اند: روایاتی که می‌گویند جمع آوری قرآن نه در دوران عثمان و نه دوران ابوبکر، بلکه در دوران خلافت عمر انجام شده است. روایات دیگر

می‌گویند جمع آوری قرآن در دوران خلافت عثمان بوده است و روایات دسته سوم نیز می‌گویند قرآن در دوره ابوبکر جمع آوری شده است. با توجه به روایات فراوانی که همگی حاکی از تناقض در جمع آوری قرآن پس از رحلت پیامبر است، می‌توان به تعارض در روایات تدوین قرآن در دوران بعد از رسول خدا (ص) که مستندسازی می‌کنند، پی برد. بدین گونه با توجه به علم اصول همه این روایات از اعتبار و حجیت ساقط می‌شوند.

– **سؤال دوم:** آیا جمع قرآن در یک مجلد در اوراق به‌هم پیوسته بعد از رحلت رسول خدا (ص) انجام گرفته است؟

• **پاسخ:** تحلیلی که محمدهادی معرفت در کتاب التمهید فی علوم القرآن جلد اول بیان کردند که «جمع قرآن در یک مجلد در اوراق به‌هم پیوسته بعداً انجام گرفت» مستند به همین روایات جمع آوری قرآن است. این روایات همان‌طور که با یکدیگر تعارض دارند، با مضمون بعضی از آیات قرآن نیز مخالف و معارض است (25)؛ زیرا تعداد زیادی از آیات قرآن بر این دلالت دارند که سوره‌ها از هم متمایز بوده و در میان مردم و حتی میان مشرکان و اهل کتاب منتشر شده بود و رسول خدا طبق دستور خدا که در این سوره‌ها آمده بود. همه را به معارضه و مبارزه با این سوره‌ها و آیات دعوت کرده بودند، چنان‌که در این آیات و سوره‌ها بیان شده هر کس می‌تواند ده سوره و یا یک سوره مانند این سوره‌ها بیاورد و معنای این دعوت این‌طور تحلیل می‌شود که سوره‌ها حتی در دسترس کفار و مشرکین نیز قرار داشته است (25).

– **سؤال سوم:** آیا قرآن بر قطعاتی از چوب، سنگ، پوست، استخوان، حریر و کاغذ نوشته شده و در دست مردم پراکنده بود؟

• **پاسخ:** در آیات زیاد و در حدیث معروف «ثقلین» از قرآن مجید به‌عنوان «کتاب» یاد شده است. آیا قرآنی که در سینه‌ها یا در لوحه‌های پراکنده و تخته‌پاره‌ها و استخوان‌های متفرق نوشته شده باشد. لفظ «کتاب» به آن اطلاق می‌گردد؟ کتاب مجموعه‌ای است که یک وجود واحد مشخص دارد، مدون است. به نوشته‌هایی که پراکنده و قطعه‌قطعه است، کتاب گفته نمی‌شود تا چه رسد به آنچه نوشته نشده باشد و در سینه‌ها حفظ باشد.

▪ **نتایج: الف –** با وجود تناقض در میان روایاتی که مربوط به جمع و تدوین قرآن پس از رحلت پیامبر (ص) است. می‌توان به تعارض در این روایات و مستندسازی آن پی برد. با توجه به علم اصول همه این روایات به دلیل همین تعارض از اعتبار و حجیت ساقط می‌شوند.

ب – تعارض این روایات با مضمون بعضی از آیات قرآن هم به اثبات می‌رساند که جمع قرآن در یک مجلد در اوراق به‌هم پیوسته نیز در زمان حیات پیامبر (ص) به وقوع پیوسته است.

ج – با تکیه بر حدیث معروف «ثقلین» و نام‌گذاری قرآن مجید به لفظ «کتاب» مشخص شد که به نوشته‌های پراکنده و قطعه‌قطعه لفظ کتاب اطلاق نمی‌شود.

در این قسمت ابتدا دیدگاه گلدزیهر در زمینه‌ی کتابت قرآن بیان شده، سپس به نقد این دیدگاه به‌عنوان یکی از مستشرقانی که در حوزه جمع و تدوین قرآن نظراتی ارائه داده‌اند پرداخته می‌شود:

دیدگاه گلدزیهر در زمینه کتابت قرآن

الف – گلدزیهر نص قرآن را با استناد به حدیث سبعة احرف و از این جهت که در آن اختلاف قرائات دیده شده و پیامبر نیز این اختلاف را تأیید کرده‌اند، دارای اضطراب می‌داند و می‌گوید هیچ کتابی از جهت اضطراب نص، مانند قرآن نیست و قرآن نص واحدی ندارد (21).

ب - گلدزیهر در کتاب مذهب التفسیر اسلامی می‌نویسد که هیچ‌گاه تمایلی برای تهیه نص واحد از قرآن به وجود نیامد، مگر اهتمام‌های بی‌اهمیت. (26)

ج - او درباره موضوع کتابت می‌گوید: اما آن نصی که مورد قبول است (قرائت مشهور) نیز در جزئیات یگانه نیست که این عدم یگانگی نیز به موضوع کتابت برمی‌گردد. خلیفه سوم عثمان برای اینکه کلام الهی یکپارچه شود و از خطر آمیختن با دیگر سخنان محفوظ باشد تصمیم به گردآوری قرآن نمود. عبارات هم صورت یکسانی نداشت، بعد از گذشت زمانی، این روش گردآوری مورد قبول عامه مردم قرار گرفت (26).

د - خاورشناس مجاری، درباره قرائت‌های متعدد از قرآن عنوان می‌کند که به وسیله روایات موثق این قرائت‌ها مورد تأیید قرار گرفته، گرچه این روایات به صورت‌های مختلف هم روایت شده‌اند که مخالف یکدیگر نیز هستند؛ اما اهمیت این روایات پابرجا مانده است (26)

نقد و بررسی دیدگاه گلدزیهر

الف - معنی پریشانی و عدم ثبات در نص یعنی صورت‌های مختلف آن قدر باشد که نتوان صحیح را از غیر صحیح تشخیص داد؛ اما اگر نص به صورتی باشد که منشأ آن به تواتر روایت برگردد همه آن‌ها صحیح است. همه قرائت‌های گوناگونی که در قرآن وجود دارد، مورد قبول است. گلدزیهر خود نیز به این مورد اعتراف می‌کند. او می‌گوید: قرائت‌های متعدد از قرآن از زمان‌های دور به وسیله روایات موثق مورد تأیید قرار گرفته است. منشأ اصلی این اختلاف نیز خود رسول خدا (ص) بوده است. حدیثی از رسول خدا (ص) آمده است که قرآن بر هفت حرف نازل شده است، پس همه آن قرائت‌ها صحیح است؛ البته این قرائت‌ها ریشه در اعجاز قرآن دارد؛ زیرا با توجه به تعدد قرائت‌ها، می‌توان در کنار یک کتاب‌های گوناگون دیگری نیز داشت (19).

چگونگی جمع و تدوین قرآن در عصر رسول خدا (ص) نیز در ارتباط با یک نص واحد از قرآن است، اگر کتاب الهی نص واحدی نداشته باشد، آنگاه رأی بعضی مستشرقان مانند گلدزیهر مبنی بر آنکه اضطراب نص نظریه‌ای اثبات‌شدنی است درست خواهد بود؛ در حالی که شواهد و قرائن همه‌ی علمای اسلامی بر پایه جمع و تدوین قرآن در زمان پیامبر (ص) در جمع‌آوری و حفظ و صیانت از قرآن در تمام منابع و کتب مختلف دیده می‌شود (21).

ب - این روایت پاسخ روشنی به شبهه گلدزیهر است. امام علی خود را در این روایت به‌عنوان کسی معرفی می‌کند که یار و همراه پیامبر (ص) در نگارش قرآن کریم بوده است. ایشان می‌فرمایند: آیه‌ای بر رسول خدا (ص) نازل نمی‌شد مگر اینکه پیامبر آن را بر من می‌خواند و املاء می‌نمود و من نیز آن را به خط خود بر صحیفه‌هایی می‌نوشتم (19).

علی بن بابویه قمی نیز گردآوری قرآن از جانب علی را مأموریتی از سوی پیامبر (ص) دانسته است. او این مأموریت را از این‌رو از سوی پیامبر می‌دانسته که بتواند با آن فتنه‌ها روبرو گردد در این مورد امام از پیامبر نقل قول کرده‌اند: پس از من گروه‌هایی از امتم گرفتار فتنه خواهند شد و خواهند گفت: پیامبر چیزی از خود به یادگار نگذاشت. پس چرا علی را وصی خود قرار داد؟ (27)

ج - موضوع کتابت که گلدزیهر به آن اشاره می‌کند نص مورد قبول را (قرائت مشهور) به آن برمی‌گرداند و تصمیم عثمان از گردآوری مصاحف گوناگون را منحصر به یکپارچه نمودن کدام خداوند می‌داند، کاملاً آشکار است که هدف عثمان گردآوری و یکی نمودن متن قرآن نبوده است؛ بلکه وی در پی آن بود تا قرائت‌های گوناگون و صحیح را به اثبات برساند بدون آنکه در مورد رد یا پذیرش یکی از آن‌ها اصرار کند و سرانجام هر قرائتی که در مصحف عثمان نیامده است مورد حمایت مسلمانان نیز قرار نگیرد و بسیاری از مصاحف از جمله مصحف عبدالله بن مسعود به آتش کشیده شد (26).

د - مطلبی که گلدزیهر بیان می‌کند، نشان‌دهنده آن است که قرائت‌های گوناگون قرآن هرچند از ارزش برابر برخوردار نیستند؛ اما به مرحله تضاد و تناقض هم نمی‌رسند (26).

پاسخ به پرسش

گلدزیهر در مورد جمع و تدوین قرآن در زمان خلافت عثمان پرسشی اعتقادی را مطرح کرده است. او می‌گوید: چطور شیعیان به نص قرآنی عثمان ایمان می‌آورند، درحالی‌که گردآورنده آن از دیدگاه آن‌ها غاصب خلافت نامیده می‌شود (26).

باید متذکر شد که کسب شهرت عثمان به جمع‌آوری و تنظیم قرآن حقیقت ندارد. عثمان پس از تبادل با مسلمانان و قرآن‌شناسان آن زمان، تلاش کرد تا مردم را بر کیفیت خاصی در قرائت صحیح متحد کند؛ زیرا در زمان عثمان اختلاف قرائت افزایش یافته و خطر درگیری‌های سختی را به همراه داشت.

آیت‌الله خوئی نیز در این زمینه بیان می‌کند: این مطلب درست است که عثمان هم‌زمان با خلافت خویش به جمع قرآن اقدام نمود. هدف او پرداختن مصحف منظم و مرتب نبوده است؛ بلکه هدف وی از میان بردن قرائت‌های گوناگونی بود که احیاناً منجر به تحریف قرآن می‌گردید و عثمان دستور داد مصاحف گوناگون موجود را بسوزانند تا مردم از مصحفی استفاده نکنند که دارای قرائت واحد باشد (28).

زمانی که عثمان مشغول گرد آوردن مردم بر یک قرائت واحد از مصحف بود مصحفی که در نزد حفصه بود به عنوان مصحف معیار انتخاب شد و سایر مصحف‌ها نیز از همین مصحف حفصه نسخه‌برداری شدند. مشهور است که عثمان قرآن را گردآوری کرده؛ اما کار عثمان فقط فراخوانی برای یک قرائت واحد از قرآن بود. از این اختلافاتی که در میان عراق و شام به وجود آمده بود بیم‌برپایی فتنه‌ای می‌رفت قبل از اقدام عثمان که مصحف را در میان جمع مهاجران و انصار اعلام کند. قرآن بر اساس وجوه مختلفی از قرائت‌هایی که بر اساس حروف هفت‌گانه قرآن بود، قرائت می‌شد (29)؛ بنابراین دلیلی ندارد که شیعه مسئله خلافت را به موضوع فضیلت قرآن از تحریف پیوند زند و نص قرآن موجود را طرد نماید. از سوی دیگر کار عثمان مورد تأیید صحابه بزرگی چون علی (ع) نیز واقع شده بود (28).

گلدزیهر و جمع و تدوین قرآن توسط حضرت علی (ع)

اسلام‌شناس مجاری می‌گوید: «شیعیان بر این باورند که مصحف آنان به دست حضرت علی (ع) نوشته شده است.» البته تنها شیعیان نبوده‌اند که این را گزارش کرده‌اند. عده‌ای از علمای اهل سنت هم با توجه به حدیثی که در ذیل آورده شده در این مورد نظر داده‌اند. حدیث مذکور به نقل از ابن شهر آشوب: ابن ندیم گفت: «به درستی که علی (ع) در هنگام زمان پیامبر (ص) مردم را سرگردان دید؛ پس سوگند یاد نمود تا زمانی که قرآن را جمع نکرده، ردا بر دوش نگیرد؛ لذا سه روز در خانه نشسته تا قرآن را جمع کرده و این مصحف اولین مصحف گردآوری شده قرآن است که بر اساس محفوظات علی (ع) جمع شده و این مصحف نزد آل جعفر می‌باشد» (28).

گلدزیهر می‌گوید: شیعه اولیه به مصحف عثمان اعتقادی نداشته و این مصحف را سد راه مصحف علی (ع) دانسته است و نویسنده اندیشه تحریف به کاستی را به شیعه نسبت می‌دهد. او تلاش‌های شیعه را در جهتی می‌داند که قرآنی متفاوت با عثمان ارائه می‌دهد از جمله ارائه مصحف ابن مسعود را یادآوری می‌کند. او می‌گوید شیعه گرچه قائل به تحریف قرآن است؛ اما همواره مصحف عثمانی را مبنای تفکر خود قرار داده است (30).

تئودور نولدکه اولین کسی بود که این تعبیر «شیعه قائل به تحریف قرآن است» را در مطالعات اسلام‌پژوهی وارد کرد. ایازی در این باره از سخن گلدزیهر انتقاد کرده و مطرح می‌کند: این نهایت بی‌خبری از دیدگاه شیعه است که بگوید تنها مورد اجماع در نظر شیعه آن است که مصحف عثمان کامل نمی‌باشد و اینکه شیعه اولیه به مصحف عثمانی اعتقادی نداشته و تحریف به کاستی را به شیعه نسبت دهد، با این که از نظر اجماع شیعه مصحف

کنونی و عدم تحریف آن را به زیادت و نقیصه پذیرفته است و حتی گلدزیهر خود نیز معترف است که مصحف عثمانی، اساس تفکر شیعه را بنا نهاده است (30).

موضوع دیگر اتهامی است که گلدزیهر نسبت به حضرت علی (ع) انجام داده است مبنی بر اینکه ایشان از ارائه مصحف جهت اصلاح خودداری کرده است. او می‌گوید: علی (ع) فرموده: پیامبر (ص) همه قرآن را برای او بیان کرده است، لیکن علی (ع) مصحف خود را به مردم نشان نداده است (28)؛ اما این اتهام بی‌اساس است به گواهی روایات مصحف علی (ع) به مردم عرضه شد، امام صادق (ع) در این مورد می‌فرماید: علی (ع) پس از جمع و نگارش قرآن خطاب به مردم فرمود: «این کتاب خدای بزرگ است و عیناً همان‌گونه است که از جانب خداوند بر محمد (ص) نازل گردیده و من آن را در میان دو لوح قرار دادم. مردم گفتند: نزد ما مصحفی است که قرآن در آن جمع شده است. ما را به آن نیازی نیست.» علی (ع) هم در پاسخ فرمودند: «در این صورت از امروز آن را نخواهید دید. بر من لازم بود پس از فراهم آوردن مصحف شما را آگاه سازم تا آن را بخوانید.» به این ترتیب بی‌اساس بودن سخن گلدزیهر بر مبنای روایت امام صادق (ع) در مورد عدم ارائه مصحف و اتهام گلدزیهر نیز به علی (ع) مشخص شد (28).

نتیجه‌گیری

بعد از انجام توصیف و تحلیل، این مقاله به نتایج ذیل دست یافته است:

آنچه از دلایل جمع قرآن در دوران زندگانی پیامبر (ص) عنوان شد، مانند اهتمام به قرآن، تشخیص سوره‌های قرآنی در عصر نزول، احادیث ختم قرآن، وجود مصحف در زمان حیات رسول‌الله، کاربرد لفظ کتاب در متن قرآن، تعارض در روایات و بازگویی حدیث ثقلین به روشی متقن، همه با ارائه روایات و شواهد قرآنی، تاریخی و عقلانی همراه بوده است. در میان مستشرقانی که مدعی جمع قرآن در زمان پیامبر (ص) هستند. دیدگاه جان برتون بر اساس دلایلی که علمای اسلامی ابراز کرده‌اند، پذیرفته شده است. نظر اکثر خاورشناسان و عده‌ای از علمای اسلامی که مخالف تدوین قرآن در عصر پیامبر (ص) هستند. با توجه به استدلال‌های مبنی بر وجود تناقض در میان روایات جمع و تدوین قرآن، علاوه بر آن تعارض این روایات با مضمون بعضی از آیات قرآن و نیز تأکید بر حدیث معروف «ثقلین» رد شده و به اثبات می‌رسد که جمع قرآن در زمان حیات پیامبر (ص) به وقوع پیوسته است. در پاسخ به گلدزیهر که حضرت علی (ع) را به خودداری در ارائه مصحف خود متهم می‌کند، به گواهی روایات حضرت علی (ع) مصحف خود را به مردم ارائه دادند. معنی پریشانی و عدم ثبات در نص قرآن با اثبات متواتر بودن روایاتی که قرائت‌های گوناگون قرآن را مورد تأیید قرار می‌دهد، مردود است. نقل روایت امام علی (ع) درباره تمایل آن حضرت برای تهیه نصی واحد از قرآن، نظریه گلدزیهر را در مورد عدم تمایل مسلمانان به تهیه نصی واحد از قرآن تأیید نمی‌نماید. آن‌طور که گلدزیهر نشان می‌دهد هدف از جمع و تدوین قرآن از سوی عثمان منحصر به یکپارچه نمودن کلام خداوند و یکی نمودن متن قرآن نبوده است؛ بلکه هدف عثمان از میان برداشتن اختلاف قرائات بوده است. در پایان با بررسی نظرات مستشرقان و علمای اسلامی درباره جمع و تدوین قرآن، توجه به ابعاد تاریخی و فرهنگی این اتفاق اهمیت دارد. پیشنهاد می‌شود با مطالعه این دیدگاه‌ها می‌توان به اهمیت تحقیق بین‌المللی و بهره‌گیری از دیدگاه‌های مستشرقان در شناسایی هرچه دقیق‌تر حوزه علوم قرآنی کمک مؤثری نمود. این پژوهش بر اهمیت مطالعات تاریخی و انتقادی در بررسی تاریخچه جمع و تدوین قرآن تأکید دارد زیرا بر غنای پژوهش خواهد افزود و نیز مسیر این پژوهش‌ها بر فهم تحولات تاریخی قرآن در عصر کنونی را هموار خواهد ساخت.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Zamani MH. Conceptualization, history, and periods of Orientalism. *Orientalist Quranic Research*. 2011(1):28-41.
2. Feghizadeh A. *Research on the Order (Nizam) of the Quran*. Tehran: Academic Center for Education, Culture and Research (ACECR); 1995.
3. Mahdavidar MA. *Horizons of Interpretation*. Tehran: Hastinama Publications; 2003.
4. Javan Arasteh H. *Textbook of Quranic Sciences*. Qom: Bustan-e Ketab Institute; 2013.
5. Ahmadi H. *Research in Quranic Sciences*. Qom: Fatemia Publications; 2002.
6. Zarqani MA, Armin M. *Manahil al-Irfan fi Ulum al-Quran*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies; 2006.
7. Hakim MB. *Quranic Sciences*. Tehran: Tebyan Cultural and Publishing Institute; 1999.
8. Azimzadeh Ardebili F. *A New Perspective on the History and Sciences of the Quran*. Tehran: Bonyad-e Quran Publications; 2001.
9. Suyuti J, Haeri Qazvini M. *Al-Itqan fi Ulum al-Quran*. Tehran: Amirkabir Publications; 2001.
10. Tabatabaei MH. *The Quran in Islam*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyah; 1974.
11. Mohammadi Vayqani K. *Celestial Revelation*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance; 2002.
12. Burton J, Eskandarlu MJ. *The Collection of the Quran*. *Orientalist Quranic Research*. 2011(4):159-90.
13. Ayazi MA. *An Inquiry into the History of Quranic Collection*. Rasht: Kitab-e Mobin; 1999.
14. Ayazi MA. *The Quran: An Eternal Work*. Rasht: Kitab-e Mobin; 2002.
15. Hojjati SMB. *Research on the History of the Quran*. Tehran: Islamic Culture Publishing Office; 1994.
16. Blachère R, Mobasheri A. *Introduction to the Quran*. Tehran: Arghanoon Publishing; 1993.
17. Maaref M. *An Introduction to the History of the Quran*. Tehran: Naba Publications; 2004.
18. Najmi MS. *Understanding the Quran*. Tehran: Osvah Publishing; 2011.
19. Mottaghizadeh I, Mohammadi Nabi-Kandi B. *Investigating the collection of the Quran by the Prophet (PBUH) and Imam Ali (AS) from the perspective of Orientalists and Sunnis*. *Orientalist Quranic Research*. 2011(11):31-44.
20. Ma'rifat MH. *Exegesis and Exegetes*. Qom: Al-Tamhid Cultural and Publishing Institute; 2000.
21. Eskandarlu MJ, Mahdavidar M. *Examining the approach of Orientalists toward the Seven Modes*. *Orientalist Quranic Research*. 2010(9):149-70.
22. Taheri H. *Lessons from Quranic Sciences*. Qom: Osvah Publishing; 1998.
23. Kariminia M. *Reference for Quranic Studies in the West*. Tehran: Al-Hoda International Publications; 2001.
24. Maaref M. *Review and critique of Blachère's views on the collection and compilation of the Quran*. *Orientalist Quranic Research*. 2011(1):93-113.
25. Khoei A, Najmi MS. *The Prolegomenon to the Quran (Al-Bayan fi Tafsir al-Quran)*. Tehran: Printing and Publishing Organization of Awqaf and Charity Affairs; 2013.
26. Goldziher I, Tabatabaei SN. *Schools of Koranic Interpretation*. Tehran: Ghoghnoos Publications; 2019.
27. Moradi M. *Imam Ali (AS) and the Quran*. Tehran: Hastinama Publications; 2003.
28. Fattahizadeh F, Halimi Z. *Reviewing Ignác Goldziher's views on Quranic sciences*. *Orientalist Quranic Research*. 2015(14):89-106.

29. Zarkashi BM, Saberi H. The Proof in the Sciences of the Quran. Tehran: Elmi va Farhangi Publications; 2013.
30. Pourtabatabaei SM. Goldziher's Quranic Studies. Orientalist Quranic Research. 2011(2):193-217.